

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی تخصصی

پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی

دوره اول، شماره سوم، بهار ۱۳۹۹

آموزه‌های زیست‌محیطی در کتب مطالعات اجتماعی؛

از بی‌توجهی تا صلاحیت و ضرورت

جمشید میرزایی^۱

ارسال: ۱۳۹۸/۱۲/۲۷

فاطمه خزایی^۲

پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۲۹

چکیده

امروزه موضوع محیط زیست از یک درس تخصصی در حوزه علوم تجربی، (زیست‌شناسی، بهداشت و محیط زیست، زمین‌شناسی و...) خارج شده و با یک رویکرد میان‌رشته‌ای به کتب درسی مطالعات اجتماعی - که مهم‌ترین کتب در عرصه اجتماعی‌شدن کودکان و نوجوانان هستند - نیز وارد شده است. ایده پژوهش حاضر نیز این است که از آنجا که مسائل زیست‌محیطی به طور مستقیم و غیرمستقیم بر زندگی اجتماعی انسان‌ها اثر می‌گذارند، لذا می‌توانند به عنوان مسئله‌ای اجتماعی و سوژه مناسبی برای کتب درسی مطالعات اجتماعی تلقی گردند. از طرف دیگر باید گفت که رفتار و هنجارهای معطوف به ارزش‌های زیست‌محیطی مفهوم مرکزی و غالب در دانش مطالعات اجتماعی می‌باشد. در واقع مطالعات اجتماعی با تأکید بر ارزش‌های زیست‌محیطی و تقویت هنجارهای خاص این حوزه، به دنبال افزایش آگاهی‌ها، تغییر نگرش‌ها، ایجاد رفتارهای هنجارمند و... می‌باشد. این مقاله با روش تحلیل محتوا به دنبال بررسی جایگاه ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی در کتب درسی مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی و مقطع متوسطه اول است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در کتب چهارگانه مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی با استفاده از مفاهیم و اصطلاحاتی نظیر زباله، بازیافت، آلودگی و مصرف بد آب، محیط زیست، زیستگاه و... ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی به کودکان آموزش داده می‌شود. همچنین در سه کتاب مطالعات اجتماعی در مقطع متوسطه اول، شاهد گستردگی و تنوع مفاهیم و

۱- مدرس گروه علوم اجتماعی دانشگاه فرهنگیان، پردیس زینبیه پیشوا.

۲- دبیر آموزش و پرورش و پژوهشگر مطالعات اجتماعی.

اصطلاحات مرتبط با موضوع هستیم ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی با کمک مفاهیمی مانند حق، مسئولیت، مصرف‌گرایی، زیستگاه، تخریب زیستگاه، منطقه حفاظت شده، طبیعت‌گردی، سازمان حفاظت محیط زیست، محیط‌بان، گردشگری، پارک‌های ملی، نهادهای بین‌المللی زیست‌محیطی، ارزش‌ها و هنجارهایی مانند اهمیت محیط زیست، تخریب محیط زیست، بهره‌وری، بهره‌وری سبز و...روایت و آموزش داده می‌شود.

واژگان کلیدی: محیط زیست، آموزه‌های زیست‌محیطی، مطالعات اجتماعی، جامعه‌شناسی محیط زیست.

مقدمه

در عصر ما مفهوم محیط زیست و حفاظت از آن حکایتی ژانوسی^۱ دارد. یعنی از یک سو در کمتر دوره‌ای از تاریخ زندگی بشر این چنین آگاهی‌ها، حساسیت‌ها و دغدغه‌ها نسبت به محیط زیست برانگیخته شده است و از طرف دیگر در کمتر دوره‌ای از زندگی بشر این چنین محیط زیست به مخاطره افتاده و در معرض هجوم نابخردانه و روندهای فزاینده تخریبی و انواع آلودگی‌ها قرار گرفته است. اصطلاح محیط زیست به معنی وسیع کلمه «سطح زمین و جو زمین و شامل آب و هوا و خاک و سایر منابع ضروری برای بقای موجودات زنده است.» (مشونیس، ۱۳۹۸: ۳۷۵) و «تعامل انسان با محیط، به اندازه تعامل با هموعانش اهمیت دارد» (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۴، ۳۰۲). کاتن و دانلپ سه کارکرد اصلی رقابتی و متعارض محیط زیست برای انسان‌ها قائلند: «۱. انبار تدارکات؛ شامل منابع طبیعی تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر و ضروری برای زندگی، فضا برای زندگی، ۲. سکونتگاه؛ جانمایی جمعیت، حمل و نقل، و سایر ضروریات زندگی روزمره و ۳. مخزن زباله؛ مکانی برای زباله‌ها و فاضلاب‌ها و آلاینده‌های صنعتی و...» (هانینگن، ۱۳۹۳) عدم استفاده صحیح و عقلانی از این منابع موجب بروز مسائل و چالش‌های اساسی زیست‌محیطی می‌شود. همچنین مسائل زیست‌محیطی نه تنها مربوط به چند کشور یا منطقه نیست، بلکه دغدغه‌ای جهانی است. به تعبیری امروزه کشورهای مختلف با سطوح مختلف توسعه‌یافتگی، با چالشی مشترک و عمومی به اسم تخریب و آلودگی محیط زیست روبرو هستند. «امروزه دیگر کسی نمی‌تواند ادعا کند که مسائلی هم‌مانند گرم‌شدن جهان، تغییرات اقلیمی، آلاینده‌های هوا، کاهش منابع سوخت‌های فسیلی، نابودی زیست‌بوم‌های دست‌نخورده، فقط خاص جوامع توسعه‌یافت است» (Ai he and Greenberg, 2008). با این مقدمه به بحث اصلی خود یعنی جایگاه مباحث زیست‌محیطی در علوم اجتماعی^۲ و مطالعات اجتماعی و نحوه

1-Janusian

۲ - در حوزه علمی و دانشگاهی بین مفاهیم علوم اجتماعی (Social Sciences)، مطالعات اجتماعی (Social Studies) و جامعه‌شناسی (Sociology) از حیث ماهیت، موضوع، روش و... تفاوت هست. با این حال از آنجا که مخاطب اصلی ما در این مقاله دبیران مطالعات اجتماعی و دانشجو معلمان هستند، در اینجا ما مسامحتاً این سه مفهوم را بعضاً معادل هم و به جای هم یا در کنار هم به کار گرفته‌ایم.

روایت کتب درسی مطالعات اجتماعی از مفاهیم، ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی خواهیم پرداخت.

بیان مسئله و ضرورت تحقیق

مطالعات اجتماعی در واقع حوزه‌ی معرفتی جدیدی است که از تلفیق حوزه‌های درسی تاریخ، جغرافیا، مدنی، اقتصاد و جامعه‌شناسی حاصل می‌شود و در ایران سابقه چندانی ندارد ولی برخی کشورها سال‌هاست که چنین درسی را با عنوان مطالعات اجتماعی در دوره آموزش عمومی خود گنجانده‌اند (ملک‌عباسی، ۱۳۹۳: ۵۰). از طرف دیگر یکی از اصلی‌ترین نقش‌ها و کارکردهای نهاد آموزش و نظام آموزش و پرورش، جامعه‌پذیرکردن دانش‌آموزان و فراگیران و تسریع در فرآیند اجتماعی‌شدن است (میرزایی و خزایی، ۱۳۹۴: ۲۲). پس می‌توان گفت که مرتبط‌ترین کتب درسی با مبحث اجتماعی شدن (جامعه‌پذیری)، کتب مطالعات اجتماعی است (میرزایی، ۱۳۹۸: ۳) که دانش‌آموزان مقطع ابتدایی در سال‌های سوم تا ششم و دانش‌آموزان مقطع متوسطه اول در هر سه پایه هفتم، هشتم و نهم آن را می‌خوانند. همچنین «آموزش اثربخش مفاهیم و ارزش‌ها و مهارت‌های زندگی در کتب مطالعات اجتماعی به دانش‌آموزان، نقش تعیین‌کننده‌ای در برقراری ارتباط مثبت و سازنده با دیگران و مشارکت‌پذیری آنان در فعالیت‌های جمعی برای روبرو شدن با تغییرات و تحولات محیط اجتماعی در سطح مختلف زندگی اجتماعی دارد.» (کریمی‌منش، اکار و میرزایی، ۱۳۹۴: ۱۲-۱۱) و یکی از مهم‌ترین این ارزش‌ها و هنجارها و نیز عرصه‌های مشارکت‌پذیری، حوزه محیط زیست است.

حال با این تفاسیر، نسبت مطالعات اجتماعی با محیط زیست مطرح می‌شود. به تعبیری سوال این است که آیا مخاطرات طبیعی و آلودگی‌های زیست‌محیطی فقط مسئله علوم طبیعی (علوم زیستی، اقلیم‌شناسی، بهداشت و محیط زیست، اکولوژی و...) است؟ یا باید آن را در معنی علمی فنی و تخصصی مفهوم، مسئله اجتماعی تلقی کرد؟ یا به تعبیر هورلد نیویی «تغییرات زیست‌محیطی همان قدر که مسئله علوم طبیعی است، مسئله علوم اجتماعی هم هست» (Irwin, 2001) و نیز «مسائل زیست‌محیطی

آموزه‌های زیست محیطی در کتب مطالعات اجتماعی؛ ... ۱۱۷
اساساً مسئله اجتماعی است» (ایتزن، باکازین و اسمیت، ۱۳۹۶: ۱۳۶، ساتن، ۱۳۹۷: ۲۷۵ و
مشونیس، ۱۳۹۸: ۳۷۶).

لذا پیوند بین مسائل زیست محیطی با آموزش در مدارس و خاصه در کتب مطالعات
اجتماعی انکارناپذیر است. تا جایی که «آموزش زیست محیطی غالباً از طریق برنامه
آموزشی ارائه می شود و در پی آن است که دانش، مهارت، رفتار شناختی، عاطفی،
مهارتی و مشارکتی یادگیرنده را تغییر دهند» (Carelton and Huge, 2010).
همچنین «آموزش محیط زیست به عنوان مهم ترین مسیر برای آموزش دانش آموزان
درباره محیط زیست و شناسایی و به چالش کشیدن مسائل زیست محیطی در تمام
سطوح آموزشی در نظر گرفته شده است» (Uzun and Sağlam, 2006), (Fernández-Manzanal et al., 2007), Tuncer et al., 2009). «بسیاری از
پژوهشگران معتقدند که اگر آموزش های محیط زیستی فاقد عنصر ارزشی و نگرشی
باشد، چندان مؤثر نخواهد بود» (Calado and Bonger, 2013). لذا مطالعات
اجتماعی زیست محیطی به دنبال افزایش آگاهی ها، نگرش ها، ارتقای مهارت های
دانش آموزان (شهروندان فردا) است. به همین منظور برخی پژوهشگران در این حوزه از
نوعی درک و فهم جدید تحت عنوان و مفهوم «سواد زیست محیطی»^۱ یاد می کنند. «با
کسب سواد زیست محیطی افراد قادرند در زندگی روزمره خود به درک ارتباط متقابل
بین انسان ها و جوامع در راستای پایداری بیشتر محیط زیست دست یابند» (Uyar
and Enser, 2016).

با توجه به مواردی که مطرح شد، مسئله اساسی این پژوهش این است که مفاهیم و
مسائل، ارزش ها، نگرش ها و هنجارهای زیست محیطی در کتاب های مطالعات اجتماعی
مدارس ایران چه جایگاهی دارند؟ با به عبارت دیگر مفاهیم زیست محیطی چگونه و چه
مقدار در کتب درسی مطالعات اجتماعی، بازتابی شده است؟

در اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر و پژوهش هایی از دست باید گفت که در زمینه
توجه کتب درسی مدارس به مقولات و مفاهیم محیط زیستی، پژوهش های متعددی
(اعم از تحلیل محتوای کمی و کیفی) انجام شده است. اما در بسیاری از پژوهش های
صورت گرفته، پژوهشگران با نگاهی موسع و بسیط به مفاهیم زیست محیطی پرداخته اند.
مثلاً مفاهیم یا تصاویر «آب، رود، خاک و...» را در همه کتب درسی، مولفه هایی

زیست‌محیطی تلقی و کدگذاری^۱ کرده‌اند. در حالی که می‌دانیم این مفاهیم و تصاویر در کتب علوم تجربی و مطالعات اجتماعی، به احتمال بسیار زیاد مفاهیمی زیست‌محیطی هستند، اما همین مفاهیم و تصاویر در کتاب فارسی یا پیام‌های آسمانی الزاماً مفاهیمی زیست‌محیطی نیستند. مثلاً در شعر «گل و گل» در کتاب فارسی پایه هفتم نمی‌توان برای مفاهیم و اصطلاحاتی مانند گل و خاک و... دلالت‌های زیست‌محیطی استنباط کرد یا مفاهیم آب و خاک در مبحث وضو و تیمم در کتب پیام‌های آسمانی و هدیه‌های آسمانی نمی‌توان برای آن دلالت زیست‌محیطی در نظر گرفت. در این پژوهش ما با توجه به اهمیت محیط زیست (تشدید آلودگی محیط زیست^۲، روند فزاینده تخریب منابع طبیعی و ضرورت حفاظت از محیط زیست) به بررسی تخصصی جایگاه (چگونه، چه اندازه) آن در کتب مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول خواهیم پرداخت.

ادبیات و پیشینه پژوهش

تا مدت‌ها علوم اجتماعی (به طور عام) و جامعه‌شناسی (به طور خاص) نسبت به مسائل و چالش‌های زیست‌محیطی کم‌توجه بود. حتی جامعه‌شناسان مکتب شیکاگو نظیر رابرت پارک که بر مفاهیم بوم‌شناسی شهری و بوم‌شناسی انسانی تأکید می‌کردند عمدتاً به مباحثی نظیر بی‌سازمانی اجتماعی، مهاجرت و تراکم جمعیت، فقر و آسیب‌های اجتماعی پرداخته بودند و مباحثی نظیر آلودگی و تخریب محیط زیست، در «برنامه پژوهشی»^۳ ایشان غایب بود. به نظر می‌رسد برخی دلایلی کم‌توجهی و ورود دیر هنگام و تأخیر نظری چند دهه‌ای علوم اجتماعی و مطالعات اجتماعی به این عرصه را می‌توان این‌گونه برشمرد:

1-Coding

۲ - مثلاً به دو خبر زیر توجه کنید: کارشناسان تخمین می‌زنند سالانه معادل پنج میلیون بشکه نفت وارد آب‌های خلیج فارس می‌شود. (همشهری، ۱۳۹۸/۷/۱۵) یا هر روز در تهران هفت هزار تن زباله تولید می‌شود. ۱۰ درصد (۷۰۰ تن) از این زباله‌ها؛ مقوا و کاغذ هستند؛ (ایرنا، ۱۳۹۷/۱/۱۹، کد خبر: ۸۲۸۷۳۵۶۶)

3 - Research Program

اول اینکه؛ مسائل محیط زیست (آلاینده‌ها، تخریب منابع طبیعی و...) موضوعات خاص علوم طبیعی و تجربی (رشته‌های اقلیم‌شناسی، جغرافیای طبیعی، اکولوژی، آموزش محیط زیست، علوم محیطی، منابع طبیعی، زمین‌شناسی، و...) تلقی و تصور می‌شد و لذا ضرورتی به حضور و مداخله علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی احساس نمی‌شد؛ دوم اینکه؛ جامعه‌شناسی و حوزه مسائل اجتماعی عمده تلاش خود را بر روی چالش‌ها و مسائلی نظیر فقر، نابرابری، از هم‌گسیختگی اجتماعی، بی‌نظمی، اعتیاد، خشونت، طلاق و... گذاشته بود که ماهیت انسانی (اختلال در روابط و تعاملات انسانی یا نظم اجتماعی و رفتارهای اجتماعی) داشتند به طوری که هم ایجادکنندگان مسائل و هم زیان‌دیدگان آن، انسان‌ها و روابط انسانی بودند نه محیط زیست و منابع طبیعی؛ سوم اینکه؛ چون احساس می‌شد بسیاری از مسائل و چالش‌های زیست‌محیطی نظیر سوراخ شدن لایه ازن، گرم‌شدن کره زمین، نابودی زیست‌بوم‌ها و... در جریان زندگی روزمره انسان‌ها چندان ملموس و محسوس و مشهود نیست و اثر سریع در زندگی انسان‌ها ندارد، لذا دیرتر و کمتر به عنوان مسئله اجتماعی تلقی شده و دیرتر توجهات را به خود جلب کرد. (میرزایی، ۱۳۹۸)

اگر به ذخیره نظری جامعه‌شناسی نگاهی بیفکنیم متوجه می‌شویم که هر چه از کلاسیک‌ها و بنیان‌گذاران آن به اواخر قرن بیستم و اوائل قرن بیست و یکم می‌رسیم، تولیدات نظری در حوزه محیط زیست بیشتر می‌شود. حال سوالی نظری پیش می‌آید که آیا علوم اجتماعی صلاحیت علمی و تخصصی برای ورود و اظهار نظر درباره مسائل زیست‌محیطی را دارد؟ استیون بارکن^۱ استاد جامعه‌شناسی دانشگاه ماین^۲ و نویسنده کتاب *مسائل اجتماعی؛ تداوم و تغییر*^۳ پنج دلیل می‌آورد که محیط زیست یک موضوع جامعه‌شناختی است:

اول، بدترین مسائل زیست‌محیطی ما نتیجه فعالیت انسان است و این فعالیت مانند بسیاری از رفتارهای انسان‌ها، موضوعی مناسب برای مطالعه جامعه‌شناختی است.

---

1 - Barcan

2 - Maine

۳ - این کتاب از سوی نگارنده مقاله حاضر در حال ترجمه است و امید می‌رود که به زودی به زیور طبع آراسته شود.

4 - Social Problems: Continuity and Change

بنابراین دقیقاً همانگونه که این رفتارهای اجتماعی ارزش بررسی جامعه‌شناختی دارند، رفتارهایی که به محیط زیست آسیب می‌زند (یا سعی در بهبود آن دارند) نیز ارزش بررسی جامعه‌شناختی دارند.

دوم، جامعه‌شناسان مطالعه می‌کنند که مسائل زیست‌محیطی نیز مانند بسیاری دیگر از مسائل اجتماعی بر مردم تأثیر بسزایی دارد. ما واضح‌ترین شواهد این تأثیر را هنگام وقوع طوفان بزرگ، زلزله یا دیگر فجایع طبیعی می‌بینیم.

سوم اینکه محیط زیست یک موضوع جامعه‌شناختی است کمی پیچیده‌تر است: راه-حل‌ها برای مسائل زیست‌محیطی ما نیاز به تغییر در سیاست‌های اقتصادی و زیست‌محیطی دارند و اجرا و تأثیر بالقوه این تغییرات به عوامل اجتماعی و سیاسی وابسته است.

چهارم این است که بسیاری از مسائل زیست‌محیطی نابرابری اجتماعی را بر اساس طبقه اجتماعی و نژاد و قومیت منعکس و نشان می‌دهد: مانند بسیاری از مسائل در جامعه ما، وضعیت افراد فقیر و افراد رنگین‌پوست که با توجه به شرایط زیست‌محیطی اغلب بدتر می‌شود.

پنجم، تلاش‌ها برای بهبود محیط زیست، که اغلب جنبش زیست‌محیطی خوانده می‌شود، یک جنبش اجتماعی است و به همین ترتیب، دوباره شایسته مطالعه جامعه‌شناختی هستند. همه این دلایل نشان می‌دهد که محیط زیست کاملاً یک موضوع مناسب جامعه‌شناختی است و موضوعی که جامعه‌شناسان باید بینش مهمی نسبت به آن داشته باشند. (Barcan, 2015: 692-693)

به نظر صاحب نظرانی چون گیدنز «در سنت‌های فکری که با جامعه‌شناسی آمیخته‌اند، مشغله‌های زیست‌بومی چندان جایگاهی ندارند. صنعت‌گرایی، دنیایی ترسناک‌تر آفرید. به طوری که دگرگونی‌های زیست‌محیطی زیان‌آوری رخ می‌دهد که هیچ کس بر روی کره زمین از تأثیر آن برکنار نیست» (بری، ۱۳۸۱: ۲۱). از نظر آنتونی گیدنز «امروزه ما به نحو فزاینده‌ای با انواع گوناگون مخاطره صنعت مواجه‌ایم. مخاطره‌ای که نتیجه تأثیر دانش و فناوری ما بر دنیای طبیعی است و یکی از بارزترین نمونه‌های مخاطره صنعت را می‌توانیم در تهدیدهایی ببابیم که فعلاً محیط زیست طبیعی را آماج خود ساخته‌اند» (گیدنز، ۱۳۸۸: ۹۶).

در اینجا دیدگاه‌های نظری موجود در سه پارادایم اساسی در علوم اجتماعی یعنی کارکردگرایی^۱، تضاد^۲ و کنش متقابل را نمادین^۳ را در قالب جدول شماره (۱) به اختصار بررسی می‌کنیم:

جدول شماره (۱)؛ پارادایم‌های سه‌گانه در علوم اجتماعی درباره مسائل اجتماعی زیست‌محیطی

نام رویکرد	چه درکی از محیط زیست و تکنولوژی داریم؟	رویکرد به مسائل محیط زیست چیست؟
رویکرد کارکردی ساختاری	رویکرد کارکردی ساختاری بر پیوند بین عمل جامعه و فشاری که بر محیط زیست طبیعی وارد می‌شود انگشت می‌گذارد. تکنولوژی پیچیده، خطر تخریب محیط زیست را بالا می‌برد. همین‌طور ارزش‌های فرهنگی مشوق توسعه تکنولوژیکی، مادی‌گرایی و رشد اقتصادی.	از آنجا که تکنولوژی جامعه و فرهنگ بر محیط زیست تأثیر می‌گذارد این نیروها را می‌توان به کار گرفت و مسائل محیط زیست را کم کرد. به تعبیری گرچه تکنولوژی و فرهنگ مسئله ساز است اما راه حل را نیز ارائه می‌کند.
رویکرد تضاد اجتماعی	رویکرد تضاد اجتماعی، تکنولوژی و محیط زیست را به نابرابری اجتماعی نسبت می‌دهد. سرمایه‌داری کنترل تکنولوژی صنعتی را در دست معدودی نخبه قرار می‌دهد که از منابع طبیعی نیز مانند نیروی کار انسان بهره‌کشی می‌کنند.	تقاضای سرمایه‌داری برای رشد اقتصادی و سود منبع کلیدی مسائل محیط زیست است که عمدتاً برای فقرا و اقلیت‌ها خطرناک است. راه حل این مسائل برابری بیشتر در کشور و توزیع مجدد منابع و انتقال منابع از کشورهای بیش از حد توسعه یافته به کشورهای توسعه نیافته است.
رویکرد کنش متقابل اجتماعی	تلاش برای درک چرایی درگیر شدن مردم در فعالیتهای مربوط به مسائل زیست محیطی (به عنوان مثال بازیافت)، تأکید بر درک مردم از مسائل زیست محیطی، مسائل محیطی را تا حدی برساختهای اجتماعی فرض کردن، تأکید بر نقش	مردم درک خاصی از مسائل مربوط به محیط زیست دارند. پیشینه اجتماعی آنها این برداشت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد، که در صورت برخورد با مسائل زیست محیطی آنها را مورد توجه قرار دهند.

1 -Functionalism

2 -Conflict

3 -Symbolic Interaction

	خاستگاه فرهنگی و پیشینه اجتماعی مختلف افراد بر درک متفاوت از موضوعات زیست‌محیطی.	
--	--	--

منبع: (مشونیس، ۱۳۹۸) و (Barcan, 2015: 666-669)

برخی از مهمترین پژوهش‌هایی که در در حوزه محیط زیست و مطالعات اجتماعی تاکنون انجام شده به طور خلاصه عبارتند از: پژوهشی با عنوان «جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران» توسط پروین احمدی و همکاران (۱۳۹۱) انجام شده است. مفاهیم مرتبط با اخلاق زیست‌محیطی (ارزش‌ها، باورها و نگرش‌ها، تعهدات و مسئولیت‌ها) با توجه به سه حیطه شناختی، عاطفی و مهارتی در قالب ابعاد متن، تکلیف و پرسش و تصویر مورد بررسی قرار گرفته است و در کتاب‌های فارسی (بخوانیم و بنویسیم)، علوم تجربی، تعلیمات اجتماعی و هدیه‌های آسمانی (جلد ۲۲) کل مفاهیم در ارتباط با اخلاق زیست‌محیطی ۵۳۵ واحد بوده است که ۳۶.۵ درصد در قالب متن، ۱۴.۱۵ درصد در قالب تکلیف، ۲۵.۶ درصد در قالب پرسش و ۲۲.۸ درصد در قالب تصویر بوده است. همچنین از کل مفاهیم ۷۸ درصد در حیطه شناختی، ۱۳ درصد عاطفی و کمتر از ۱۰ درصد به حیطه مهارتی اختصاص یافته است. بیشترین توجه به اخلاق زیست‌محیطی در کتب علوم تجربی (۳۷.۹ درصد مفاهیم) و کمترین توجه در کتاب هدیه‌های آسمانی (۱۰.۶ درصد مفاهیم) بوده است.

پژوهش دیگری با عنوان «تحلیل محتوای کتب درسی فارسی، علوم تجربی و مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به محیط زیست و حفاظت از آن» توسط زهره گلریز و علیرضا نادری (۱۳۹۴) انجام شده است. در این پژوهش با مطالعه این سه کتاب، ۱۳ مفهوم جهت گنجاندن در جدول تحلیل محتوا انتخاب شد. نتایج پژوهش نشان داد که ۷.۳۳ درصد از کل محتوای کتب درسی مورد بررسی در ارتباط با مفاهیم محیط زیست بودند. در این میان ۶۹ درصد آن متن، ۲۰ درصد تصویر و ۱۱ درصد در بُعد پرسش بوده است. بیشترین فراوانی مربوط به کتاب مطالعات اجتماعی و کم‌ترین مورد مربوط به کتاب فارسی بوده است.

ابراهیم صالح عمران و همکاران (۱۳۹۵) پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط زیست در کتاب درسی دوره ششم ابتدایی» انجام داده‌اند. این پژوهش با هدف میزان توجه به مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط زیستی در کتب

درسی انجام شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش بالاترین ضریب اهمیت در کتاب مطالعات اجتماعی مربوط به مؤلفه نحوه بهره‌برداری از منابع فناپذیر و فناپذیر (۲۳ صدم درصد) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌های تالاب‌ها و جمعیت، آلودگی‌ها، نقش فناوری در محیط زیست، و فرسایش لایه ازن و نقش گرم شدن کره زمین می‌باشد. نتایج پژوهش نشان داد که توجه متعادل و جامعی به مؤلفه‌های آموزش محیط زیست در محتوای کتاب‌ها نشده است.

پژوهشی توسط خدیجه و حوا علیپورمقدم (۱۳۹۵) با عنوان «بررسی جایگاه آموزش‌های زیست‌محیطی در کتب درسی مقطع ابتدایی» انجام شده است. واحد تحلیل در این پژوهش جملات و تصاویری است که مرتبط با عناصر چهارگانه زیستی آب، هوا، خاک و صوت در کتب درسی است که به طور مستقیم یا غیر مستقیم به محیط زیست مربوط می‌شوند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در رابطه با آموزش محیط زیست، تصاویر موجود در کتب درسی بیش از متن و جمله بوده است. به طوری که بیشترین فراوانی تصویر مربوط به کتاب مطالعات اجتماعی و کمترین فراوانی مربوط به کتاب فارسی (خواندنی) بوده است و در بخش متن نیز بیشترین فراوانی مربوط به کتاب فارسی است اما در کتب ریاضی، قرآن، علوم تجربی هیچ متن و یا نوشته‌ای در رابطه با محیط زیست وجود نداشته است.

پژوهشی نیز با عنوان «بررسی وضعیت آموزش محیط زیست در نظام آموزش رسمی کشور؛ مطالعه موردی معلمان مقطع ابتدایی...» توسط مریم لاریجانی و علی‌اکبر یدالهی (۱۳۹۷) انجام شده است. در این پژوهش جایگاه آموزش محیط زیست در آموزش رسمی با بررسی اسناد بالادستی، تحلیل محتوای کتب سوم ابتدایی به عنوان نمونه و بررسی سه سطح دانش، نگرش و عملکرد ۳۵ نفر از معلمان ۶ مدرسه مقطه ابتدایی پرداخته شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بیشترین توجه کتاب درسی به حوزه جانوران و کمترین توجه به مقوله پسماند بوده است. همچنین دانش، نگرش و عملکرد معلمان مرد نسبت به معلمان زن در سطح قابل قبول‌تر و بهتری نسبت به معلمان زن قرار دارد ولی بین دانش، نگرش و عملکرد معلمان با مدرک و میزان تحصیلات آن‌ها رابطه‌ای مشاهده نشد. همچنین سطوح سه گانه با سابقه تدریس معلمان دارای رابطه مثبت و معنادار بوده است.

دیکمن و دورفر^۱ به این نتیجه رسیده‌اند که بیشتری افرادی که به اندازه کافی درباره موضوعات زیست‌محیطی آگاهی دارند، کنش‌های زیست‌محیطی مسئولانه از خود بروز می‌دهند (Kollmuss and Agyeman, 2002, 14). بوداک و همکاران در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که ارزش‌های زیست‌محیطی از عوامل و فاکتورهای بسیار مهم و تأثیرگذار بر رفتارهای زیست‌محیطی افراد هستند. افرادی که عضو انجمن‌ها، تشکل‌ها و جمعیت‌های زیست‌محیطی هستند، نگرش‌های مثبت‌اندیشانه‌تر و هم‌گرایانه‌تری نسبت به محیط زیست دارند (Budak et al., 2005). یافته‌های پژوهش جرونن^۲ و همکاران (۲۰۰۹) نشان می‌دهد که تمرکز عمده پژوهش‌های زیست‌محیطی انجام شده در طول سه دهه گذشته، در مورد مداخلات پیرامون دانش و نگرش افراد نسبت به محیط زیست بوده است (Jeronen, et al., 2009:9). کانتل^۳، فراندیس و فراندیس (۲۰۱۶) نیز در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که دانش‌آموزانی که دانش زیست‌محیطی بالایی دارند، نسبت به دانش‌آموزان دارای دانش زیست‌محیطی محدود، از نگرش‌های زیست‌محیطی مطلوب‌تری برخوردارند (Contel, et al, 2016).

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با روش تحلیل محتوا (کیفی) انجام شده است. تحلیل محتوای کیفی مبتنی بر درک معنای محتواهای متون در دست مطالعه است و شامل کلیه روش‌هایی است که در آن هدف پژوهش با مطالعه تحلیل و بررسی اسناد و متون برآورده می‌شود (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۷: ۷۷ و ۷۹). به تعبیر دیگر تحلیل محتوا از تکنیک‌های گردآوری شواهد تجربی است که به جای پرسش مستقیم از افراد، از واحد متن سوال می‌شود (ساعی، ۱۳۹۱: ۱۳۸). واحد متن در پژوهش حاضر کتب مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول است و واحد تحلیل نیز مفاهیم، انگاره‌ها، موضوعات و مقولات و تصاویری است که به نوعی بر مفهوم محیط زیست (آلودگی محیط زیست، تخریب منابع طبیعی و حفاظت از محیط زیست) دلالت داشته باشد.

1 -Dickman and Doerfer

2 -Jeronen

3 -Contel

آموزه‌های زیست محیطی در کتب مطالعات اجتماعی؛ ... ۱۲۵

جامعه آماری این پژوهش همه کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸ بوده است. در این میان با توجه به مفاهیم و موضوعات زیست‌محیطی، در چهار کتاب مطالعات اجتماعی ابتدایی در پایه‌های سوم (کد: ۱۳ با ۲۳ درس)، چهارم (کد: ۴۰۷ با ۲۲ درس)، پنجم (کد: ۵۰۷ با ۲۲ درس) و ششم (کد: ۶۰۷ با ۲۴ درس) و نیز سه کتاب مطالعات اجتماعی متوسطه اول در پایه‌های هفتم (کد: ۱۰۸ با ۲۴ درس)، هشتم (کد: ۱۲۲ با ۲۴ درس) و نهم (کد: ۱۳۸) در مجموع بشکل تمام‌شماری هر ۷ کتاب (شامل ۱۶۳ درس) مورد تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌های پژوهش

برای چندین دهه (تا اوایل دهه ۹۰) در کشور ما، دروس مختلف و متنوع چیزی که بتوان آن را حوزه مطالعات اجتماعی نامید، اینگونه بود: تعلیمات اجتماعی (پایه سوم ابتدایی)، تعلیمات اجتماعی با سه بخش مجزای جغرافیا، تاریخ و مدنی (پایه چهارم و پنجم)، تعلیمات اجتماعی (پایه اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی) تاریخ (پایه اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی) جغرافیا (پایه اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی) و مطالعات اجتماعی (سال اول دبیرستان - نظام قدیم آموزشی)^۱. در این کتاب‌ها مباحث و مفاهیم زیست‌محیطی یا غایب بود^۲ و یا مضامین مرتبط با حوزه محیط زیست چندان موضوعیتی نداشت. اما در سال ۱۳۹۱ ما شاهد تغییرات بنیادی در کتب درسی با محتوای مطالعات اجتماعی بودیم. در این سال پایه ششم به مقطع ابتدایی افزوده شد و کتب جدیدی با عنوان مطالعات اجتماعی برای پایه سوم و ششم تألیف شد. در سال ۹۲ کتب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی و هفتم متوسطه، در سال ۹۳ کتب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی و هشتم متوسطه و سرانجام در سال ۹۴ کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم متوسطه تألیف شد و این چرخه کامل گردید. ضمن اینکه این کتب جدیدالتألیف علاوه بر تفاوت آشکار با کتب پیشین (از

---

۱ - این کتاب برای آخرین بار در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ تدریس شد.

۲ - برای مثال تا سال ۹۲-۹۱، در کتب تاریخ، جغرافیا و تعلیمات اجتماعی در پایه‌های اول، دوم و سوم راهنمایی (در مجموع ۹ کتاب) فقط در یک کتاب یعنی کتاب تعلیمات اجتماعی پایه دوم راهنمایی، در بخش «وظایف شهرداری» مقدار اندکی به مقوله نظافت و پاکیزگی محیط زندگی (آن هم با رویکرد نهادی و مدیریت شهری و نه با رویکرد محیط زیست‌گرایی) پرداخته شده بود.

حیث مضمون و محتوا و...)، از پنج راهبرد موضوعی (تم) مهم برخوردار هستند که عبارتند از: ۱. زمان، تداوم و تغییر، ۲. فضا و مکان، ۳. فرهنگ و هویت، ۴. نظام اجتماعی و ۵. منابع و فعالیت‌های اقتصادی. بعلاوه اینکه در کتب مقطع ابتدایی با رویکرد تلفیقی بیشتر و در کتب مقطع متوسطه با رویکرد تلفیقی کمتر، این مضامین و تم‌ها پوشش داده شده‌اند.

در ادامه مقاله، به جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی در کتب درسی مطالعات اجتماعی^۱ در مقطع ابتدایی و مقطع متوسطه اول می‌پردازیم:

۱. مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم در درس دوازدهم با عنوان «درست مصرف کنیم» ، درس سیزدهم با عنوان «بازیافت» (صص ۴۳-۴۰)، در کتاب پایه چهارم در درس نوزدهم با عنوان «از محیط زیست مراقبت کنیم»، در کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم در درس ششم با عنوان «منابع آب ایران»، در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم در درس هفتم با عنوان «طلای سیاه»، همچنین در درس هشتم با عنوان «انرژی را بهتر مصرف کنیم» ، در صفحه ۴۱ ذیل مبحث «درست مصرف کنیم»، با درج بریده چند روزنامه با مضامین مصرف زیاد از حد سوخت‌های فسیلی و لزوم کاهش آن پرداخته است. در درس ۱۹ با عنوان «دریا نعمت خداوندی» مطالب متعددی در خصوص محیط زیست و جنبه‌های مختلف آن مانند اهمیت، حفاظت و تخریب آن مطرح شده است. خلاصه این مباحث در جدول زیر فهرست شده است:

جدول شماره (۲)؛ خلاصه مباحث زیست محیطی کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی

پایه	درس	عنوان درس	حجم صفحات	تعداد تصاویر مرتبط	جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی ^۲	مفاهیم و ارزش‌های روایت شده مرتبط
------	-----	-----------	-----------	--------------------	--	-----------------------------------

۱ - حوزه مطالعاتی این پژوهش فقط کتب مطالعات اجتماعی در مقاطع ابتدایی و متوسطه اول است. اما قابل ذکر است که از ابتدای سال تحصیلی ۹۷-۱۳۹۶ درسی تحت عنوان «انسان و محیط زیست» برای دانش‌آموزان سال یازدهم دبیرستان (همه رشته‌ها و گرایش‌های نظری، فنی و حرفه‌ای و کاردانش) تدوین شده است که مشخصاً فصول پنجم، ششم و هفتم آن با رویکرد بینا مطالعه‌ای و میان‌رشته‌ای تألیف شده و به نوعی تداوم منطقی کتب مطالعات اجتماعی مقاطع پایین‌تر است.

۲ - در این ستون با توجه به اهداف درس، عنوان درس، عناوین فرعی (تیترا) درس، مفاهیم به کار برده شده و نیز تعداد تصاویر و...، سه برجسته (اصلی / میانه / فرعی) لحاظ کرده‌ایم.

سوم	۱۲	درس‌ت مصرف کنیم	۳۶-۳۹	۲	میانه	منابع طبیعی، نعمت، صرفه‌جویی
سوم	۱۳	بازیافت	۴۰-۴۳	۵	اصلی	محل زندگی، زباله، بازیافت، شهرداری، حفظ منابع
چهارم	۱۹	از محیط زیست مراقبت کنیم	۸۴-۸۸	۱۲	اصلی	زیستگاه، خطرات تهدیدکننده زیستگاه‌ها، فعالیت‌های انسان، از بین رفتن زیستگاه‌ها، لطمه زدن به محیط زیست
پنجم	۶	منابع آب ایران	۲۷-۳۱	۷	میانه	منبع آب شیرین، زیستگاه، مصرف نادرست آب، آلودگی آب
ششم	۷	طلای سیاه	۳۴-۳۸	۱	فرعی	محیط زیست، برق آبی و حرارتی
ششم	۸	انرژی را بهتر مصرف کنیم	۳۹-۴۲	۵	میانه	مصرف زیاد، سوخت‌های فسیلی
ششم	۱۸	دریا، نعمت خداوندی	۹۰-۹۴	۳	میانه	محیط زیست دریایی، زیستگاه، حفاظت از دریا، آلودگی
جمع	هفت درس	۳۲ صفحه ^۱	۳۵			

منبع: (یافته‌های پژوهش)

در مجموع می‌توان گفت: در کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در سال سوم - که نخستین کتاب تحت عنوان مطالعات اجتماعی در دسترس دانش‌آموزان قرار می‌گیرد - با

۱ - این حجم صفحه (در این جدول و دو جدول بعدی)، حجم تخصیص یافته به این درس است و الزاماً به معنی پوشش کامل آن به حوزه محیط زیست نمی‌باشد.

زبان ساده و بیشتر با کمک تصاویر به مبحث محیط زیست و حساسیت نسبت به آن پرداخته شده است و هرچه از پایه سوم به ششم حرکت کنیم حجم مطالب، اصطلاحات زیست‌محیطی و تنوع تصاویر بیشتر می‌شود. همچنین در مجموع در مقطع ابتدایی در هفت درس و با حدود ۳۵ تصویر به مباحث و مفاهیم مرتبط با محیط زیست پرداخته شده است. در ادامه باید اضافه کرد که در کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی با استفاده از مفاهیم و اصطلاحاتی نظیر زباله، بازیافت، آلودگی و مصرف بد آب، محیط زیست، زیستگاه، انرژی‌های تجدیدپذیر، مصرف درست انرژی، آلودگی محیط زیست دریایی و... ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی به کودکان آموزش داده می‌شود.

۲. مطالعات اجتماعی مقطع متوسطه اول

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم، در درس اول با عنوان «من حق دارم»، درس دوم با عنوان «من مسئول هستم»، درس هشتم با عنوان «مصرف» که در واقع این اولین درس در مقطع متوسطه اول است که دانش‌آموزان با مفهوم محیط زیست و ارزش‌های آن و هنجارهای مرتبط با آن آشنا می‌شوند، درس یازدهم با عنوان «تنوع زیست‌گاه‌های ایران»، درس ۱۲ با عنوان «حفاظت از زیستگاه‌های ایران» و نکته مهمی که برگرفته از اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی است: «دانش‌آموزان عزیز، حفاظت از محیط زیست مخصوص این سازمان نیست، بلکه وظیفه همه ما است» اشاره شده است. شاید بتوان گفت مهم‌ترین درس مرتبط با ارزش‌های زیست‌محیطی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم، همین درس ۱۲ می‌باشد، درس چهاردهم با عنوان «منابع آب و خاک و در درس شانزدهم با عنوان «جاذبه‌های گردشگری ایران» مسائل مختلف این حوزه مطرح شده است (جدول ۳):

جدول شماره (۳)؛ خلاصه مباحث زیست محیطی کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم

شماره درس	عنوان درس	حجم صفحات	تعداد تصاویر مرتبط	جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی ^۱	مفاهیم و ارزش‌های روایت شده مرتبط
۱	من حق دارم	۲-۵	۱	فرعی	حقوق فردی، زندگی در محیط سالم و پاکیزه

۱ - در این ستون با توجه به اهداف درس، عنوان درس، عناوین فرعی (تیترا) درس، مفاهیم به کار برده شده و نیز تعداد تصاویر و...، سه برچسب (اصلی/ میانه/ فرعی) لحاظ کرده‌ایم.

۲	من مسئول هشتم	۶-۹	۱	فرعی	مسئولیت فردی، محیط زیست، نظم طبیعت
۸	مصرف	۲۹-۳۵	۱	میانه	مصرف و مصرف نادرست، تولید زباله، آلودگی محیط زیست
۱۱	تنوع زیست‌گاه‌های ایران	۵۶-۶۱	۴	اصلی	گوناگونی و تنوع زیست‌گاهی، تعریف زیستگاه (زیست‌بوم)
۱۲	حفاظت از زیستگاه‌های ایران	۶۲-۶۹	۲۰	اصلی	تخریب زیستگاه، منطقه حفاظت شده، طبیعت‌گردی، «سازمان حفاظت محیط زیست، محیط‌بان»
۱۴	منابع آب و خاک	۷۷-۸۵	۱۷	اصلی	منابع آب و خاک، منابع تجدیدپذیر و تجدیدناپذیر، «سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری»
۱۶	جاذبه‌های گردشگری ایران	۹۲-۹۹	۲	میانه	گردشگری، طبیعت‌گردی، محیط زیست و پارک‌های ملی
جمع	هفت درس	۴۵ صفحه ^۱	۴۶		

منبع: (یافته‌های پژوهش)

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم، در صفحه معرفی و آغازین فصل ۱ (تعاون)، در درس ۳ با عنوان «ساختار و تشکیلات دولت» ارزش‌های زیست‌محیطی و جنبه‌های مختلف آن مانند تأکید بر نقش نهاد دولت در کاهش آلودگی‌های زیست‌محیطی مورد توجه قرار گرفته است.

جدول شماره (۴)؛ خلاصه مباحث زیست محیطی کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم کد ۱۲۲

۱ - این حجم صفحه (در این جدول و جداول بعدی)، حجم تخصیص یافته به این درس است و الزاماً به معنی پوشش کامل آن به حوزه محیط زیست نمی‌باشد.

شماره درس	عنوان درس	حجم صفحات	تعداد تصاویر	جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی	مفاهیم و ارزش‌های روایت شده مرتبط
۱	تعاون (۱)	۶-۱	۲	میانه	مشارکت، تعاون، کیسه زباله، تفکیک زباله
۳	ساختار و تشکیلات دولت	۱۷-۱۴	۲	فرعی	دولت، استقرار صنایع، قانون، حفاظت آب‌ها، آلودگی به مواد نفتی
جمع	دو درس	۱۰ صفحه	۴		

منبع: (یافته‌های پژوهش)

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم، در درس چهارم با عنوان «آب فراوان و هوای پاک»، درس ششم با عنوان زیست‌بوم‌ها در خطرند و معرفی یک نهاد بین‌المللی در حوزه محیط زیست با عنوان «اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت»^۱ (IUCN)^۲ که بیش از هشتاد عضو دارد و ایران نیز عضویت آن را پذیرفته است و این نهاد هر ساله «فهرست قرمز» خود را - که شامل فهرست گونه‌های گیاهی و جانوری در معرض خطر در نواحی مختلف جهان است - منتشر می‌کند؛ مطرح شده است. در درس هفتم تحت عنوان «جمعیت جهان»، درس ۱۷ با عنوان «فرهنگ» (ذیل مبحث «ارزش‌ها و عقاید»، درس هجدهم با عنوان «هویت» ذیل مبحث «هویت اجتماعی»، درس ۲۲ با عنوان «حقوق و تکالیف شهروندی»، ذیل مبحث «حق برخورداری از رفاه و تأمین اجتماعی» که تصریح کرده است «شهروندان حق دارند در محیطی پاک و سالم و بدون آلودگی زندگی کنند و...». درس بیست و سوم با عنوان «بهره‌وری چیست» و بالاخره در درس بیست و چهارم با عنوان «اقتصاد و بهره‌وری»، ذیل مبحث «بهره‌وری سبز» اهمیت

۱ - این نهاد معتبرترین و بزرگترین مرجع بین‌المللی و جهانی در عرصه اطلاعات زیست‌محیطی و تنوع زیستی است و نقش مهمی در عرصه تصمیم‌گیری‌های کارشناسانه در حوزه محیط زیست دارد.

_____ آموزه‌های زیست محیطی در کتب مطالعات اجتماعی؛ ... ۱۳۱

توجه و حفظ محیط زیست و آموزه‌های زیست‌محیطی با کمک مفاهیمی مانند مصرف‌گرایی، تخریب محیط زیست، بهره‌وری، بهره‌وری سبز و... روایت شده است.

جدول شماره (۵)؛ خلاصه مباحث زیست محیطی کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم کد ۱۳۸

شماره درس	عنوان درس	حجم صفحات	تعداد تصاویر	جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی	مفاهیم و ارزش‌های روایت شده مرتبط
۴	آب فراوان و هوای پاک	۲۱-۲۷	۳	میانه	آب، هوا، تغییرات آب و هوایی، نقش انسان‌ها در تغییرات اقلیمی
۶	زیست‌بوم‌ها در خطرند	۳۶-۴۱	۲۵	اصلی	تخریب زیستگاه‌ها، ربه‌های زمین، نهادهای بین‌المللی زیست‌محیطی، فهرست قرمز
۷	جمعیت جهان	۴۴-۴۹	۳	فرعی	جمعیت و شهرنشینی، آلودگی هوا، زاغه‌نشینی
۱۷	فرهنگ	۱۱۴-۱۱۹	-	میانه	ارزش‌ها و عقاید و هنجارها، ارزش تلقی کردن محیط زیست، تفکیک زباله، صرفه‌جویی
۱۸	هویت	۱۲۰-۱۲۵	۱	فرعی	هویت اجتماعی (فقط تصویر)
۲۲	حقوق و تکالیف شهروندی	۱۴۸-۱۵۳	۱	فرعی	حقوق و تکالیف شهروندی
۲۳	بهره‌وری چیست؟	۱۵۶-۱۶۱	۶	اصلی	آبیاری قطره‌ای، جلوگیری از اتلاف و دورریز نان، حمل و نقل عمومی و...
۲۴	اقتصاد و بهره‌وری	۱۶۲-۱۶۷	۲	اصلی	مصرف‌گرایی، تخریب محیط زیست، بهره‌وری، بهره‌وری سبز
جمع	هشت درس	۴۹ صفحه	۴۱		

منبع: (یافته‌های پژوهش)

در مقطع متوسطه اول، مطالعات اجتماعی به عنوان یک درس تخصصی و با دبیران تخصصی با ۳ ساعت تدریس هفتگی، نقش مهمی در آموزش و تعمیق ارزش‌ها، باورها، نگرش‌های زیست‌محیطی به دانش‌آموزان دارد و انتظار می‌رود هنجارهای اجتماعی دانش‌آموزان معطوف به ارزش‌های زیست‌محیطی باشد. در این مقطع میزان پرداختن و روایت مفاهیم زیست‌محیطی در پایه هفتم در هفت درس، در پایه هشتم در دو درس و در پایه نهم نیز در هشت درس صورت گرفته است. با این تفاوت که در پایه نهم عمق و گستردگی مطالب بیشتر است. از طرف دیگر در پایه هفتم، مفاهیم مرتبط با حوزه محیط زیست بیشتر در فصول جغرافیایی مطالعات اجتماعی یعنی دروس ۱۱ تا ۱۶ روایت شده است. در پایه هشتم مفاهیم مرتبط با حوزه محیط زیست نیز فقط در دو درس از فصول اجتماعی مطالعات اجتماعی یعنی دروس ۱ و ۳ روایت شده است و نهایتاً اینکه در پایه نهم، مفاهیم مرتبط با حوزه محیط زیست بیشتر در فصول اجتماعی مطالعات اجتماعی یعنی دروس ۱۷، ۱۸، ۲۲، ۲۳ و ۲۴ روایت شده است. ضمن اینکه در هر سه پایه و به تناوب از انواع تصاویر و نگاره‌های مرتبط (پایه هفتم ۴۶ تصویر، پایه هشتم ۴ تصویر و پایه نهم ۴۱ تصویر) استفاده شده است.

خلاصه بحث و نتیجه‌گیری

از آنجا که مسائل زیست‌محیطی به طور مستقیم و غیرمستقیم بر زندگی اجتماعی انسان‌ها اثر می‌گذارند، باید به عنوان مسئله اجتماعی و موضوع و سوژه مناسبی برای مطالعات اجتماعی تلقی کرد. از طرف دیگر باید گفت که کنش یا رفتار و هنجارهای معطوف به ارزش‌های زیست‌محیطی مفهوم مرکزی و غالب در این مطالعات می‌باشد. لذا نقش و تأثیر آموزش، دانش و آگاهی‌های زیست‌محیطی، نگرش‌های زیست‌محیطی، ادراک زیست‌محیطی و ارزش‌های زیست‌محیطی بر هنجارهای زیست‌محیطی دانش‌آموزان انکارناپذیر است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی با استفاده از مفاهیم و اصطلاحاتی نظیر زباله، بازیافت، آلودگی و مصرف بد آب، محیط زیست، زیستگاه، انرژی‌های تجدیدپذیر، مصرف درست انرژی و... ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی به کودکان آموزش داده می‌شود.

در کتب مطالعات اجتماعی مقطع متوسطه اول، شاهد گستردگی و تنوع مفاهیم و اصطلاحات مرتبط با موضوع هستیم. مثلاً در پایه هفتم، ارزش‌ها و هنجارهای

زیست محیطی با کمک مفاهیمی مانند حق، مسئولیت، مصرف‌گرایی، زیستگاه، تخریب زیستگاه، منطقه حفاظت شده، طبیعت‌گردی، سازمان حفاظت محیط زیست، محیط‌بان، منابع آب و خاک، سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری، گردشگری، طبیعت‌گردی، محیط زیست، پارک‌های ملی و... روایت و توضیح داده شده‌اند.

در پایه هشتم ارزش‌ها و هنجارهای زیست محیطی با کمک مفاهیم تعاون، نقش نهاد دولت (مصوبه‌های زیست محیطی) روایت شده‌اند.

در پایه نهم نیز هنجارهای اجتماعی معطوف به ارزش‌های زیست محیطی با کمک مفاهیمی نظیر آب، هوا، تغییرات آب و هوایی، نقش انسان‌ها در تغییرات اقلیمی، تخریب زیستگاه‌ها، ریه‌های زمین، نهادهای بین‌المللی زیست محیطی، فهرست قرمز، جمعیت و شهرنشینی، آلودگی هوا، زاغه‌نشینی، ارزش‌ها و عقاید و هنجارها، ارزش تلقی کردن محیط زیست، تفکیک زباله، صرفه‌جویی، هویت اجتماعی، حقوق و تکالیف شهروندی، مصرف‌گرایی، تخریب محیط زیست، بهره‌وری، بهره‌وری سبز روایت و آموزش داده شده‌اند.

در پایان ذکر دو نکته الزامی به نظر می‌رسد: ۱. در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم به مقدار بسیار اندک به ارزش‌ها و نگرش‌های زیست محیطی پرداخته شده است (فقط در دو درس)، لذا ضرورت دارد که مفاهیم زیست محیطی در آن برجسته‌تر شود. ۲. به نظر می‌رسد از حوزه دانش، نگرش و کنش، بیشترین پردازش مفاهیم زیست محیطی در کتاب مطالعات اجتماعی در بخش دانش و حوزه شناختی باشد و دو حوزه نگرشی (عواطف) و کنشی (مهارتی) سهم کمتری دارند. لذا برقراری تعادل و توازن بین این سه حوزه یادگیری در کتب درسی مطالعات اجتماعی ضرورت دارد.

منابع

ایتزن، دی استنلی، باکازین، ماکزین و اسمیت، کلی ایتزن (۱۳۹۶). *مسائل اجتماعی از دیدگاه انتقادی*، ج ۱، ترجمه هوشنگ نایی، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

احمدی، پروین، بیات، طاهره و پارسا، عبدالله (۱۳۹۱). *جایگاه اخلاق زیست محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی/ایران*. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال دهم، دوره دوم، شماره ۹ (پیاپی ۳۶)، بهار ۹۱، صص ۶۲-۵۱.

- بری، جان (۱۳۸۱). محیط زیست و نظریه اجتماعی. ترجمه حسن پویان و نیره توکلی، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست.
- ساتن، دلبیو فیلیپ (۱۳۹۷). درآمدی بر جامعه‌شناسی محیط زیست، ترجمه صادق صالحی، چ سوم، تهران، انتشارات سمت.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۸). کتب مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی و متوسطه اول.
- ساعی، علی (۱۳۹۱). روش تحقیق در علوم اجتماعی با رهیافت عقلانیت انتقادی، تهران، انتشارات سمت.
- خنیفر، حسین و مسلمی، ناهید (۱۳۹۷). اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی، تهران، نشر نگاه دانش.
- صالح عمران، ابراهیم، پرهیزکار، لیلا و حاتمی‌فر، خدیجه (۱۳۹۵). بررسی جایگاه مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط زیست در کتاب درسی دوره ششم ابتدایی. فصلنامه آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، زمستان ۹۵، سال پنجم، شماره ۲، صص ۸۸-۹۹.
- علی‌پور مقدم، خدیجه و علی‌پور مقدم، حوا (۱۳۹۵). بررسی جایگاه آموزش‌های زیست‌محیطی در کتب درسی مقطع ابتدایی. دوفصلنامه حقوق و محیط زیست، سال اول، شماره ۲ (پیاپی ۲)، پاییز و زمستان ۹۵، صص ۳۷-۳۰.
- لاریجانی، مریم و یدالهی، علی اکبر (۱۳۹۷). بررسی وضعیت آموزش محیط زیست در نظام آموزش رسمی کشور؛ مطالعه موردی معلمان مقطع ابتدایی. فصلنامه مطالعات علوم محیط زیست، دوره سوم، شماره سوم، پاییز ۹۷، صص ۷۵۵-۷۴۴.
- کریمی‌منش، شمس‌الدین، آکار، حمید و میرزایی، جمشید (۱۳۹۴). آموزش مطالعات اجتماعی، تهران، انتشارات سخن ایمن.
- کلانتری، عبدالحسین، کیانپور، مسعود و مزیدی شرف آبادی، وحید (۱۳۹۴). واکاوی جامعه‌شناختی احساسات شهروندان تهرانی به محیط زیست، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۴، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۴، صص ۳۲۲-۳۰۱.
- گلریز، زهره و نادری، علیرضا (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتب درسی فارسی، علوم تجربی و مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به محیط زیست و حفاظت از آن. مجموعه مقالات همایش ملی آموزش ابتدایی ۶۵ دی ۹۴، دانشگاه بیرجند و انجمن مطالعات برنامه درسی ایران، صص ۲۲۵۴-۲۲۴۴.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران، نشر نی.

- آموزه‌های زیست محیطی در کتب مطالعات اجتماعی؛ ... ۱۳۵
- مشونیس، جان (۱۳۹۸). *مسائل اجتماعی*، ج ۱ و ۲، ترجمه هوشنگ نایبی، تهران، چ دوم، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- ملک‌عباسی، منصور (۱۳۹۳). *مطالعات اجتماعی چیست؟* فصلنامه رشد آموزش علوم اجتماعی، سال شانزدهم، تابستان ۹۳، شماره ۴ (شماره پیاپی ۶۳)، صص ۵۱-۵۰.
- میرزایی، جمشید و خزایی، فاطمه (۱۳۹۴). *آموزش و پرورش در قاب جامعه‌شناسی*، تهران، انتشارات نظری.
- میرزایی، جمشید (۱۳۹۸). *مسائل اجتماعی زیست‌محیطی*، سخنرانی ارائه شده در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، ۱۳۹۸/۸/۲۰.
- میرزایی، جمشید (۱۳۹۸). *راهنمای تدریس مؤثر در آموزش مطالعات اجتماعی*، فصلنامه پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان البرز، سال اول، شماره ۲، زمستان ۹۸، صص ۱-۲۷.
- هانینگن، جان (۱۳۹۳). *جامعه‌شناسی محیط زیست*، ترجمه صادق صالحی، انتشارات سمت.
- Barcan.S.(2015), *Social Problems: Continuity and Change*, University of Minnesota Libraries Publishing Edition.
- Budak. D.B, Budak. F, Zaimoglu. Z, Kekec. S, and Yavuz Suca. M. (2005). *Behavior and attitudes of students toward environmental Issues at faculty if Agriculture, Turkey. Journal of Applied sciences*, N.7, pp1244-1227.
- Fernández-Manzanal, R., Rodríguez-Barreiro, L & Carrasquer, J. (2007). *Evaluation of environmental attitudes: analysis and results of a scale applied to university students. Science Education*, N.91(6), pp 988- 1009.
- Calado, F. M. Bogner, F. X. (2013). *A Reflection on Distorted Views of Science and Technology in Science Textbooks as Obstacles to the Improvement of Students. Scientific Literacy. European journal of educational research*. N.2(2). pp 51-68.
- Carleton-Hug, A. & Hug.J.W. (2010). *Challenges and opportunities for evaluating environmental education programs. evaluation and program planning*, N 33, pp159-164.
- Contel, T.M. Ferrandis, I. G. and Ferrandis, X. G. (2016). *Light Pollution in Natural Science extbooks in Spanish Secondary Education. European Journal of Science and Mathematics Education*. V.4(N.2), pp 129 - 139.

Irwin. A. (2001). *Sociology and Environmental*. polity press: Cambridge.

Jeronen, E. Jeronen, J. Raustia, H. (2009). *Environmental Education in Finland A. Case Study of Environmental Education in Nature Schools. International Journal of Environmental & Science Education*. 4(1). pp 1-24.

Kollmuss, A., Agyeman J. (2002). *Mind the Gap: Why People Act Environmentally and What are the Barriers to Pro- environmental Behavior?* Journal of Environmental Education Research, Vol. 8. No. 3, PP. 450-471.

McCarthy, D., & King, L. (2009). *Introduction: Environmental problems require social solutions*. In L. King & D. McCarthy (Eds.), *Environmental Sociology: From Analysis to Action* (2nd ed., pp. 1–22). Lanham, MD: Rowman & Littlefield

Tuncer, G., Tekkaya, C., Sungur, S. Çakıroğlu, J. Ertepinar, H., & Kaplowitz, M. (2009). *Assessing pre-service teachers' environmental literacy in Turkey as a mean to develop teacher education programs. International Journal of Educational Development*, N.29, pp 426-436.

Uyar, y. Ensar, F. (2016). *Does Mother Tongue Education Support Development of Environmental Literacy in Turkey? An Analysis of Turkish Course Books. International Journal of Environmental & Science Education*. 11(1), pp 1-8.

Uzun, N, & Sağlam, N. (2006). *Environmental attitude scale for high school students. Journal of Hacettepe Education Faculty*, N.30, pp240-250.